

УДК [930.1:327]+929 Брайчевський

В. А. Галішевський

**МІСЦЕ РОСІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ
КРИЗЬ ПРИЗМУ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО**

Проблема українсько-російських відносин здавна цікавить не лише політиків й політологів, а й істориків. Практично кожен так чи інакше сприймає та оцінює місце Росії в українській історії та сучасності та навпаки. Зважаючи на перипетії нашої історії (тривале перебування України у складі спочатку Російської імперії, пізніше СРСР), переважна більшість досліджень з цієї теми вказувала на позитивний вплив Росії на «молодшого брата». Однак завжди з'являлися незгодні, що відстоювали іншу думку. Серед таких був і герой нашого дослідження – історик-нонконформіст Михайло Брайчевський.

Зважаючи на наукові зацікавлення Михайла Юліановича, не варто сподіватися на широкий спектр матеріалів з даної проблематики. Все-таки у славістиці і, частково, в номадистиці не так вже й багато українсько-російських відносин. Однак саме погляди на історію давніх слов'ян, і насамперед Київської Русі, визначають позицію того чи іншого історика. Але не варто забувати, що такий активний діяч, як Михайло Брайчевський, залишив також значний спадок праць політичного, соціального та культурного спрямування. Саме в них і відображено його бачення українсько-російських стосунків. І в більшості випадків думки вченого проявляються не у відкритій формі, як у його відомому творі «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції», а у більш затушованій, де, наприклад, негативний вплив з боку Москви показувався через хабарництво, нехлюйство, відверту антиукраїнчину чиновників та вищого партійного керівництва.

Попри те, що деякі ортодокси в історичній науці УРСР вже в 1950-і рр. вважали М. Брайчевського «українським буржуазним націоналістом» [7, арк. 160], він ще не був опозиційно налаштованою до влади особою. Про це свідчить той факт, що він залучався до написання колективних синтезів, які в радянській історіографії були покликані презентувати офіційну візію історії (серед них «Нариси стародавньої історії Української РСР» (К., 1959), «Історія Української РСР» (К., 1967, 2 тт.), «Історія селянства Української РСР» (К., 1967, 2 тт.), «Історія українського мистецтва» (К., 1966–1968, 6 тт.)) [12, с. 34]. У ці роки М. Брайчевський побував за кордонами СРСР, і власне не лише у «соціалістичній» Польщі, а йому дозволяли відвідати й «капіталістичні» країни, а така можливість тоді надавалася лише політично благонадійним особам.

Науковий доробок М.Брайчевського у ці роки був куди скромнішим, ніж у 1960-і чи 70-і рр., однак він достатньо повно висвітлює не лише суто історичні, а й суспільно-політичні погляди вченого. У цьому сенсі однією з найбільш показових праць цього періоду є його стаття «Деякі питання етногенезу східних слов'ян в світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства», підготовлена на початку 1950-х років (яка з невідомих причин не була опублікована). Перше, що кидається в очі при читанні цього тексту – це виразна марксистсько-ленінська риторика його автора. Як підґрунтя не лише для статті, а й для всієї радянської історичної науки проголошуються твори «вождя народів», що характеризуються не інакше як «геніальні». У статті М.Брайчевський неодноразово наголошував на слухності офіційної тези про «три братерські народи» («в дійсності, як ми знаємо, і російський, і український і білоруський утворилися порівняно пізно; поділ східнослов'янських народів на три братські народи – наслідок історичних подій XII–XIII ст. і закріплених монгольським завоюванням [8, арк. 10]»; «радянська наука справедливо вважає Київську Русь колискою трьох братніх народів – російського, українського і білоруського. Ця теза викувалася в боротьбі проти буржуазно-націоналістичних концепцій, що розглядали історію Київської Русі як історію тільки якогось одного з трьох братніх народів») [8, арк. 10]. Звучала й нищівна критика М. Грушевського («Відомо, що Грушевський і його ідейні послідовники заявили, що Київська Русь – українська держава, стверджуючи існування українського народу вже в IX ст. Звісно, нічого спільного з наукою такі твердження не мають. Ця фальсифікація переслідувала певні політичні цілі, покликані відірвати український народ від братніх російського і білоруського») [8, арк. 10].

Вважаємо, що опозиційні погляди М.Брайчевського почали формуватися з початку 1960-х рр. і вперше знайшли своє відображення в історичній поемі Михайла Юліановича «Іван Сірко» (1964–1965). Зокрема у ній зустрічаємо:

«Але битва остання за людські права
Ще чекає прийдешню годину
Україна не вмерла. Україна жива.
І не змовкли пісні України» [9, арк. 66].

Ставши з цього часу адептом українофільської схеми історії України Михайла Грушевського, М.Брайчевський безперечно став на позиції автохтонності та незалежності як українського історичного процесу, так і народу. Відстоюючи ідею українського націотворення за схемою М. Грушевського («Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування») [3, с. 491], Брайчевський поступово дійшов до ідеї державного суверенітету України. Він вказував, що значні культурні, ментальні та інші особливості, а насамперед формат суспільних відносин вказували на доцільність незалежного існування двох сусідніх народів. Сміховинною тезою Брайчевський вважав

твердження, згідно з яким український народ боровся з сусідами задля приєднання до народу російського. Зокрема в праці «Приєднання чи возз'єднання» читаємо таке: «Цим історичним актом (Переяславською радою 1654 р.) була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі. Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підведення підсумків всієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії). У зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були ... найлютішими ворогами українського народу» [3, с. 497–498].

М. Брайчевський на чільне місце висував необхідність духовного і культурного відродження українського народу, зокрема, його національної самобутності, традицій, мови, правдивого висвітлення історичного минулого. Він звинувачував Москву у антиукраїнській політиці, нищенні пам'яток історії та культури, переслідуваннях за переконання, незаконних арештах і закритих політичних судах, проти тих, хто чинив опір русифікації, ідеологічному одурманюванню людей догматами соціалістичного реалізму [6, с. 104].

Більш активно виявилися його державницькі погляди тоді, коли він став одним з засновників «Руху за перебудову». Тут М. Брайчевський бере активну участь у розробці політичної програми цієї організації, дискутує з лідерами Руху про перспективи українського державного будівництва. Активна громадська діяльність Михайла Юліановича в цей період дозволяє краще прослідкувати його суспільно-політичні погляди, які у попередні етапи були прикриті цитатами марксистсько-ленінської ідеології. Тепер же він активно включився в дискусію щодо перспектив української державності, традиції якої він виводить ще з періоду Київської Русі. Проте вчений враховував також і історичні приклади, що вказували на прорахунки українських провідників, доводячи цим те, що Москва у існуючій ситуації (1989 р. – *В. Г.*) піде на все, щоб задушити потяг України до суверенітету.

Акцентуючи увагу на кількох принципових моментах державного будівництва (1. Не повинно бути сфер життя, підпорядкованих загальносоюзним інституціям; 2. Не повинно бути загальносоюзних збройних сил; 3. Не повинно бути подвійного громадянства; 4. «Абсолютно неприйнятною є стаття, що утверджує російську мову в ролі державної в межах цілого Радянського союзу») [10, арк. 7], він наголосив, що їх ігнорування може знову повернути державність України до тієї ж історико-політичної фікції, якою вона була доти [4, с. 80]. Однією з основних вимог-засторог М. Брайчевського була апеляція до

суспільної думки і її перевиховання з інтернаціоналістичної ідеології на націоналістичну. «В нашу свідомість укорінився стереотип, згідно якого багатонаціональні держави є великим благом і досягненням людства» [10, арк. 1]. Наводячи приклад історичної долі колоніальних держав і процесу здобуття незалежності постколоніальними країнами, Михайло Юліанович вказував на значну прогресивну роль націоналізму в процесі здобуття країною державного суверенітету: «Якраз ХХ ст. пройшло під гаслом націоналізму та національно-визвольної боротьби. Воно позначене крахом колоніальної системи, повним розпадом імперій – Австро-Угорської, Османської, Британської, Французької і т. д. та здобуттям залежними країнами державної незалежності» [10, арк. 1].

З обґрунтуванням цих позицій М. Брайчевський не раз виступав на шпальтах газет та журналів і після прийняття Акту про державну незалежність України. Зокрема, коли Росія почала робити спроби протягнути через СНД ідею спільних стратегічних сил та створення Ради колективної безпеки, він наголосив, що концепція спільної оборони є одним з найнебезпечніших стереотипів комуністичного мислення, тією основою, на якій виросте «нова «тюрма народів» [2, с. 121]. М. Брайчевський позиціонував курс України на європейську інтеграцію. Зокрема він зазначав: «Але хто б міг розтлумачити мені, чому Україна, скажімо має об'єднатися з Узбекистаном, або Киргизією і не об'єднуватися з Польщею, Чехією, Угорщиною, Словаччиною, Болгарією та іншими Європейськими народами, з якими її зв'язують до порівняння тісніші та органічніші зв'язки – історичні, культурні, світоглядні, конфесійні і т. д.» [10, арк. 3].

Ще в радянський період він констатував «європейськість» України, вказуючи, що з Європою її пов'язували куди більш тісніші зв'язки, ніж з двома іншими «братніми народами»: «Україна [...] становила собою невід'ємну частину європейського *territarium urbis*, її історія була нерозривно пов'язана з тими процесами які в цей час визначали головні напрямки всесвітньої історії» [11, с. 262]. Одне з найважливіших місць у державній політиці України Михайло Юліанович відводив мовно-культурному питанню. Вказуючи на негативний вплив штучного насадження російської мови і культури, вчений наголошував, що протягом свого тривалого панування в Україні Москва долучалася до процесу позбавлення народів їх власної національної культури, їхнє прилучення до фактично провінційної російської культури. Підтверджуючи свою думку, вчений пише: «Найзначніші й найталановитіші представники української інтелігенції зараховувалися (і продовжують зараховуватися до числа діячів російської культури (Микола Гоголь, Михайло Глінка, Ілля Репін та ін.)» [3, с. 534]. Висвітлюючи це питання у історичному зрізі, М. Брайчевський вказував, що у переважній більшості випадків насадження російської культури в Україні мало регресивний характер.

Зокрема він вказував, що «російська культура в XVII–XVIII ст. перебувала у жалюгідному стані і стояла набагато нижче від української. Вона не тільки не могла здійснювати «благодотворний вплив» на українську культуру, але навпаки, сама розвивалася під благодотворним впливом останньої» [3, с. 513], а тривале насадження російської культури призвело до того, що «країна майже зі стовідсотковою грамотністю, якою описав її в середині XVII ст. Павло Алеппський, Україна на початку XIX ст. перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право і здатність на власний культурний розвиток» [3, с. 534].

В негайному вирішенні мовного питання М. Брайчевський бачив підвалини для нового розвитку української культури уже в незалежній державі. Він наголошував, що державна мова «має застосовуватися в усіх сферах суспільного життя – в державних установах, культурних закладах, на підприємствах, у торгівлі, закладах громадського харчування, обслузі тощо» [2, с. 122] і що офіційна влада зобов'язана підтримувати розвиток державної, національної мови. «Відкритий лист» до Президента України засвідчив його виняткову увагу до становища державної мови в країні. У ньому М. Брайчевський показав небезпеки нехлюйського ставлення до національної мови у державі, вказавши, що масове ігнорування чиновниками державної мови та швидкий процес зросійщення української нації – це очевидний крок до втрати Україною незалежності [1, с. 17–18].

Отож, прослідкувавши основні аспекти суспільно-політичних поглядів М. Брайчевського, вважаємо, що вони видають в ньому справжнього патріота України, який, не будучи українцем по крові, став одним з найвидатніших українців по духу. Вказуючи на стародавні державотворчі традиції українського народу, Михайло Юліанович вважав, що Україна повинна бути суверенною, наголошував на євроінтеграційному курсі України. Наголошував на неприйнятності курсу зовнішньої орієнтації на Росію і СНД. Був переконаним захисником української мови і культури.

Насамкінець, замість загального висновку, вважаємо за доречне навести думку знаного російського вченого Л. Гумільова: «Коли астрономи спостерігають близьке проходження великої планети і малого метеору, то їх не дивує, що останній підкоряючись силі тяжіння, або падає на планету, або стає її супутником. І ні планета, ні метеор, ні сила тяжіння не винні, тому що в природі немає місця поняттю вини. Але коли стикаються різні етнічні і суперетнічні цілісності, чи може бути по-іншому? Воля і настрої окремих людей розчиняються в статистичних закономірностях етногенезу, що відрізняються від законів природи лише меншою вивченістю. Зіткнення народів з протилежними інтересами завжди створює гострі колізії...» [5, с. 356].

Список використаної літератури

1. **Брайчевський М.** Мова і держава. Відкритий лист Президенту України Леоніду Кучмі / М. Брайчевський // Українське слово. – 2000. – № 9. – С. 17–18. 2. **Брайчевський М.** Нація і держава / М. Брайчевський // Київ. – 1993. – № 3. – С. 121–126. 3. **Брайчевський М.** Приєднання чи воз'єднання? / М. Брайчевський // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 289–536. 4. **Брайчевський М.** Про українську державність / М. Брайчевський // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1989. – Т. XXVI. – Ч. 4 (104). – С. 76–81. 5. **Гумилев Л.** История народа хунну / Л. Гумилев. – М., 2008. – 700 с. 6. **Захаров Б.** Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків, 2003. – 144 с. 7. **Інститут** Рукопису Національної Бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі: **ІР НБ** ім. В. І. Вернадського), ф. 320, оп. 1, спр. 13, 196 арк. Брайчевський Михайло Юліанович. «Під знаком Діви», «Рідня», «Бессарабка» та ін. 8. **ІР НБ** ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 110, 56 арк. Некоторые вопросы этногенеза восточных славян в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. 9. **ІР НБ** ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 444, 66 арк. Кошовий Іван Сірко. Історична поема. 10. **ІР НБ** ім. В. І. Вернадського НАНУ, ф. 320, оп. 1, спр. 534, 7 арк. Про новий союзний договір (Виступ на «круглому столі»). 11. **Яремчук В.** Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острог, 2009. – 525 с. 12. **Яремчук В.** Чому Михайло Брайчевський став істориком-нонконформістом / В. Яремчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця: Вид-во Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, 2008. – С. 33–37.

Галішевський В. А. Місце Росії в українському історичному процесі крізь призму творчості Михайла Брайчевського

У статті піднімається актуальна й сьогодні проблема українсько-російських відносин та місця Росії в українському історичному процесі.

Тривале перебування України у складі спочатку Російської імперії, пізніше СРСР призвело до розставлення політично обґрунтованих акцентів у дослідженні тем, спільних для історії обох держав, тому прихильники українськоцентричної схеми української історії опинилися в меншості. Михайло Брайчевський, як один з знаних представників нонконформістського напрямку в українській історіографії, звісно не був байдужим до досліджень з українсько-російської тематики.

Характеризуючи історію українсько-російських зв'язків, М. Брайчевський наголошує на регресивному характері впливу Росії на Україну. Євроінтеграційний курс України вчений вважає єдино правильним, не відкидаючи, однак, ідеї налагодження добросусідських відносин та співробітництва з Російською Федерацією.

Ключові слова: М. Брайчевський, українсько-російські відносини, СНД, Народний Рух України «за перебудову».

Галишевский В. А. Место России в украинском историческом процессе сквозь призму творчества Михаила Брайчевского

В статье поднимается актуальная и сегодня проблема украинско-российских отношений и места России в украинском историческом процессе.

Длительное пребывание Украины в составе сначала Российской империи, позже СССР привело к расстановке политически обоснованных акцентов в исследовании тем, общих для истории обоих государств, поэтому сторонники украиноцентрической схемы украинской истории оказались в меньшинстве. Михаил Брайчевский, как один из известных представителей неконформистского направления в украинской историографии, конечно, не был равнодушен к исследованиям в сфере украинско-российских отношений.

Характеризуя историю украинско-российских связей, М. Брайчевский отмечает регрессивный характер влияния России на Украину. Евроинтеграционный курс Украины ученый считает единственно правильным, не исключая, однако, идеи налаживания добрососедских отношений и сотрудничества с Российской Федерацией.

Ключевые слова: М. Брайчевский, украино-российские отношения, СНГ, Народное Движение Украины «за перестройку».

Galishevsky V. A. Russia's Place in the Ukrainian Historical Process through the Prism of Mykhailo Braychevsky Studies

The article raises topical problem of Ukrainian-Russian relations and Russia's place in the Ukrainian historical process. Also the paper explores the literary creativity of M. Braychevsky in terms of identifying of the scientist socio-political views. It is shown the vision of M. Braychevsky of socio-political processes of the Soviet era, Soviet image of Ukrainian history and viewpoint on the prospects of Ukrainian statehood. On their base it is possible to understand the reasons cause of he changed his position to nonconformists in historical writing's and his social-political views position.

Continuance of Ukraine, first – in the Russian Empire and later – in the Soviet Union, led to the specific placement of politically grounded accents in researches, which are common to the history of both countries. So supporters of Ukrainian-centric scheme of Ukrainian history were in the minority.

Mykhailo Braychevsky as one of the prominent representatives of non-conformist trend in Ukrainian historiography, of course, was not indifferent to the research in the field of Ukrainian-Russian relations.

Describing the history of Ukrainian-Russian relations, M. Braychevsky notes regressive influence of Russia on Ukraine. Scientist considers European integration course of Ukraine as not only correct but not excluding the idea of

establishing good neighborly relations and cooperation with the Russian Federation.

The work is devoted to the views of M. Braychevsky on the history of the Ukrainian-Russian relations. The characteristics of its position in contemporary Ukrainian-Russian relations and look at their prospects are also analyzed in this article.

Key words: M. Braychevsky, Ukrainian-Russian relations, the CIS, People's Movement of Ukraine «for reconstruction».

Стаття надійшла до редакції 25.03.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Трофимович В. В.